

NOVÁK VERONIKA

ZSÁKOK, KÖNYVEK, PUSKAPOR – TÖRTÉNETI RÉMHIÉREK ANATÓMIÁJA

Időről időre találkozhatunk olyan híradásokkal, véleményekkel, hogy a Tescóban gyerekeket lopnak, a hamburgerbe rágcsálókat darálnak, a nagy pestis a zsidók kút-mérgezésének köszönhető, a marslakók pedig megtámadták a Földet, még a rádió is bementa. Ez a műfaj a rémhír, egy informális csatornákon terjedő, veszélyről tájékoztató és cselekvésre serkentő, nem bizonyított vagy csak kis részben igaz történet, amely minden korszakban és minden társadalomban felbukkanhat. Rokon műfajai, egyrészt a hétköznapi szóbeszéd, pletykák, másrészt pedig a hozzájuk hasonlóan idegborzoló összeesküvés-elméletek és városi legendák kifejezetten divatosak manapság, jelen vannak a komoly tudományos kutatások területétől egészen a szenzációhajhász bulvárkiadványokig.¹

Rémhírek bonckés alatt

■ A történészek tekinthetnek a jelenségre az egyszerű forráskritika szempontjából is: ha a krónika vagy beszámoló szerzője nem az ismert tényeknek megfelelően mutatja be az eseményeket, mert pletykák, rémhírek áldozatává válik, félretehettük a művet mint használhatatlant, fensőbbeséges mosollyal vagy éppen együttérzőn elmélkedhetünk arról, hogy a nehéz életkörülmények, a műveltség hiánya milyen hiszékennyé tették elődeinket, akik képzelődésük vagy épp manipuláció áldozataivá váltak. A tényszerű igazságot számon kérő történész tehát tekintheti a rémhíreket egyszerűen hazugságnak, ferdítésnek, tévedésnek, és ezért hátat fordíthat nekik.

A rémhír [...] csökkenti a társadalmi feszültséget: rámutat a bűnösökre és megfoghatóbbá teszi a helyzetet.

A rémhírtörténetek azonban éppen azért lehetnek érdekesek a történeti kutatások számára, mert nagyrészt nem igazak – ez a helyzet olyan fontos problémakörököt és fogalmakat vet fel, mint a reprezentáció, az elbeszélés, a megélt tapasztalat vagy az elsajátítás, és sokkal többet árulnak el arról, mint hogy megteveszthető emberek mindenfelét elhisznek.

A híresztelés, a szóbeszéd, a rémhírterjesztés (*rumour, rumeur, Gerücht*) a 20. század legelején, először Louis William Stern nevéhez kötődően vált tudományos kutatások és kísérletek tárgyává, jól elkülönített jelenséggé a szociálpszichológia berkein belül.² A laboratóriumi vizsgálatok mellett az első világháború sokkoló tapasztalatainak alapuló elemzések lendítették tovább a témáról folyó diskurzust, már a háború alatt is jelentek meg belga és angol írások a rémhírekről, ezeket követte Marc Bloch 1921-ben publikált tanulmánya a háborús álhírekről.³ Bloch és a többi szerző rámutat az előzetes tudásanyag (előítéletek) és az erőteljes érzelmi állapotok (gyűlölet, félelem) alapvető szerepére a hétköznapi események és félreértések nyomán kialakuló, veszedelmesen elharapódzó rémhírek születésében. A híresztelés vizsgálatának újabb látványos felfutását a második világháború utáni amerikai tudományosságban figyelhetjük meg, Allport, Shibutani és Rosnow szociológiai és szociálpszichológiai munkáiból kiindulva és iskolai tananyaggá válva.⁴ Ezek a szövegek a századfordulón kimunkált kísérleti módszertanból kiindulva elemeire bontják a híresztelés mechanizmusait, bemutatják, hogy a terjedés láncolatán keresztülhaladva az eredeti információ átalakul: a részletek mennyisége csökken, ám egyes elemek kihangsúlyozódnak, mégpedig az előzetes tudásanyag, az előítéletek mentén; hogy a meggyőzés folyamata, a hiteles kommunikáció konkrét lépésekre és tényezőkre bontható; illetve hogy a bizonytalanság és az érintettség milyen alapvető szerepet játszik a rémhírek kialakulásában. A szociálpszichológia, a médiakutatás itthon is foglalkozott a híresztelések témájával.⁵

Az első ismertebb történeti rémhírelemzés Georges Lefebvre könyve az 1789-es Nagy Félelemről, melynek során a nemesek és csavargók összeesküvésére gyanakvó parasztok kastélyokat gyűjtanak fel: a szerző az egész mozgalmat „gigantikus álhírek” nevezi.⁶ A részletes eseményleírásokkal dolgozó szövegben olyan módszertani megoldásokkal találkozhatunk, amelyek alapvetőek a történeti rémhírek, szóbeszéd modern kutatásában. A szerző nagy hangsúlyt helyez a konkrét kontextus felrajzolására, a korszakban ható folyamatok azonosítására, és szentel egy fejezetet a híráramlás korabeli lehetőségeinek, kiemelve a hivatalos tájékoztatás, a nyomtatott lapok által biztosított információáramlás lassúságát, illetve a magánlevelezés, a szóbeliség döntő szerepét. Rendkívül pontosan, ha lehet, percekre lebontva elemzi a terjedés mechanizmusait: mi lehetett a kiváltó esemény, mi a történet első változata, milyen szereplőkön keresztül terjed el, milyen logika szerint alakul át fokozatosan a kezdő történet, és hogyan jut el odáig, hogy már minden apró jelenség a rémhír rendszerében nyer értelmet. Fontos, hogy Lefebvre, a korábbi történeti munkákkal ellentétben, a rémhírt nem ösztönös, irracionális rettegésnek tartja, hanem azt hangsúlyozza, hogy szervesen illeszkedik a társadalom képzeletvilágába (*imaginaire*), és ennek logikája szerint ad értelmet a látottaknak, hallottaknak. Ez utóbbi hozzáállás jellemzi a hatvanas-hetvenes években születő, az erőszak, a lázadás rítusaival foglalkozó műveket is, illetve magát az antropológiai megközelítést.

Jean Delumeau-nak a kora újkori félelemről szóló monográfiájában a rémhír mint a rettegés társadalmi feldolgozásának eszköze jelenik meg. A szerző szerint, amikor növekszik a fenyegetettség-érzet egy csoportban, a konkrét tárgy nélküli aggodás fogékonyabbá teszi az embereket a hallucinációkra: ekkor jelennek meg a rémhírek valamilyen jelentéktelen mozzanatot átértelmezve, felnagyítva. A rémhír ebben az életben csökkenti a társadalmi feszültséget: rámutat a bűnösökre és megfoghatób-

bá teszi a helyzetet. Amikor a társadalom saját magát áldozatként, igen gyakran egy jól szervezett összeesküvés áldozataként mutatja be, és a felmerülő összes további veszedelmet a kijelölt bűnbakok számlájára írja, azzal előre is igazolja a gyakran bekövetkező megtorlást, és kész magyarázattal rendelkezik minden rosszra, ezzel csökkentve a félelem bénító hatását.⁷

A történészek leggyakrabban az erőszak formáit, lázadásokat vizsgáló munkák kapcsán ejtenek szót a rémhírekről, és elsősorban a rémhír performatív, mozgósító erejére koncentrálnak, a rémhírt gerjesztő félelemre és az általa irányított cselekedetekre.⁸

Egy másik megközelítésmód magukat a rémhírtörténeteket helyezi a központba, ezeknek a felépülését, motívumait, átalakulását tanulmányozza. Claude Gauvard például a „bűnözés sztereotípiáiról” beszél, amelyek litániaszerű sorozatokba rendezve (gyűjtogat, gyilkol stb.) elárasztottak minden olyan leírást, amely a késő középkori martalócok garázdálkodását taglalja, gyakorlatilag függetlenül a ténylegesen elkövetett (inkább gazdasági jellegű) gaztettektől.⁹

Ugyanígy a történeteket, azok egymásutániségát, motívumait és a valósághoz fűződő kapcsolatát vizsgálja Arlette Farge. Jacques Revellel közösen írt könyvük egy gyerekrablásokról szóló, 1750-es párizsi rémhíresekkel foglalkozik.¹⁰ Egy hosszabb időszakot vesznek vizsgálat alá, így világossá válik, hogy a megelőző három évtizedben a párizsi naplókban, szóbeszédekben feltűnően gyakran fordulnak elő gyermekek viszontagságaival foglalkozó anekdoták, napihírek (*faits divers*), amelyek önmagukban véve nem sokat jelentenek. Sorba rendezve azonban észrevehető, hogy tulajdonképpen egy közös téma variációi, amelyek vissza-visszatérve morális tanulságot hordozó példás történetekké (*histoires exemplaires*) válnak. Az elemzésből kiderül, hogy a történetek igazságtartalma nem sokat számít: az a tény azonban, hogy ezek a szóbeli híresztelések írott formát is öltenek, gyakran visszatérnek más és más szereplőkkel, arra utal, hogy a képzeletvilág érzékeny pontjára tapintó történetekről van szó, amelyek kifejezésre juttatják az embereket foglalkoztató problémákat. Egy későbbi munkájában Farge azt is megvizsgálja, hogy milyen logika alapján jönnek létre a történetesorozatok. Elemzése szerint egy-egy botrányt, felkavaró jelenséget követően olyan elbeszélések jelennek meg, amelyek látszólag egészen másról szólnak, ám valójában az eredeti történet egyes alapmotívumait variálják egymással. Farge szerint ezek a példás történetek a történetek feldolgozását jelentik: nem a Habermas-féle racionális kritikát, hanem egy kreatívabb, kevesebb biztos információval dolgozó, ám ugyanúgy hatékony történetmesélést.¹¹ Ugyanebbe a gondolatmenetbe illeszkedik az a történeti hozzáállás, amely a rémhírterjesztést sok más, ma már esetleg irracionálisnak tűnő műfajjal, a próféciákkal, asztrológiai előrejelzésekkel, gúnydalokkal, égi jeleket vizsgáló röplapokkal együtt egyfajta széles körben használt vagy éppen speciálisan népi politikai nyelv fontos alkotóelemének tekinti.¹²

Görbe tükör: rémhírek és változás

■ A rémhírterjesztés akkor működhet, ha az elhinteni szándékozott történet megfelel a társadalom elvárásainak, beállítódásainak: az érintett társadalmak a felmerülő történetfoszlányok közül az előzetes reprezentációikba, elképzeléseikbe illeszkedőt veszik észre, töltik meg értelemmel és sajátítják el (appropriáció) saját problémáik megoldása érdekében. A rémhírek tehát a valósághoz nem lineáris logika szerint csatlakoznak, csak felhasználják annak elemeit.

A továbbiakban ennek a különleges logikának a működését kívánom vizsgálat alá venni egy izgalmasan átalakuló korszak rémhírei alapján. A 15–16. század valójában a nagy fordulatok ideje: a nyomtatás, a reformáció, a királyi hatalom abszolút jelle-

ge, a világ kitágulása, a művészi nyelvezet átalakulása, a szegénypolitika olyan újdonságok, amelyek kitapinthatóak voltak az emberek mindennapjaiban is. A párizsi rémhíresetek segítségével arra keresek választ, hogy az elmesélt történetek által a társadalom milyen módon dolgozza fel tapasztalatait.

Vizsgált eseteink forrásbázisa közös: olyan városi naplókba, krónikákba jegyezték fel őket, amelyek gyakran az események sodrában keletkeztek, esetleg néhány héttel, hónappal később.¹³ Szerzőik a városi társadalom középrétegébe tartoznak, gyakran klerikusok, esetleg jogászok. Ez nyilvánvalóan egy szűrőt jelent: azok a híresztelések kerülhettek be ebbe a dokumentációba, amelyek eléggé meggyőzőek voltak ahhoz, hogy egyrészt a tájékozottabb, írni-olvasni tudó csoportok is elhiggyék, másrészt hogy ugyanők méltónak is ítélik az írásbeli megörökítést.

Valamennyi vizsgált rémhíresetünk titkos összeesküvésekre mutat rá, melynek szerzői a párizsi lakosok életére törnek. Fontos általános megállapítás még, hogy az összeesküvők a városban vannak, tehát belülről veszélyeztetik a közösséget. Az alaptéma körül felbukkanó mellékes motívumok azonban folyamatosan átalakulnak, és rendkívül változatos történeteket eredményeznek.

Előfordul, hogy rövid időn belül, ugyanarra a helyzetre reflektálva több teljesen hasonló szerkezetű, ám eltérő elemekkel dolgozó rémhír jelenik meg. Ez történik a 15. század elejének polgárháborús időszakában. Ezekben az években két alkalommal is visszatér egy rémhír. A történetek arról szólnak, hogy Párizs vezetői le akarják mérszárolni a másik párthoz húzó lakosokat, ezért valamilyen módon felismerhetővé akarják őket tenni: vagy azzal, hogy ők azok, akik kiszaladnak az utcára, amikor a másik párt jelszavát hallják (1415-ben), vagy azzal, hogy saját embereiknek titkos érmeiket osztanak ki, illetve a kapujukat megjelölik egy vörös keresztel (1418-ban). Mindkét történetvariánsban hangsúlyozzák az alkalmazott gyilkos eszközöket: a bárdokat és a nők vízbe fojtásához használt zsákokat.¹⁴ A különféle tárgyak közös alaptívumokra vezethetők vissza: egyrészt a háborús-polgárháborús időszak mindent elárasztó kegyetlenségére, másrészt pedig a szomszédok közti szolidaritás teljes felbomlására, a politikai megosztottság hétköznapi szintű megtapasztalására. Ugyanerre a félelemre utal egy másik motívum is, a titkos lista (1413-ban és 1591-ben is találkozunk vele), amelyen állítólag a városlakók nevei mellett titokzatos betűjelek vannak, aszerint, hogy kinek milyen sorsot szánnak az összeesküvők (felakasztás, megkéselés vagy száműzés).

A történetek hatékonyságát mutatja, hogy 1418-ban a történet több hónapon keresztül felbukkan, és az általa bűnősként kijelölt vezetőket, éppen a rémhírtörténetek legitimációjával, több alkalommal megtizedelik.

1562-ben a hugenották és a katolikusok között lép fel hasonló gyilkos ellentét. Itt eltérő formákat ölt a félelem és a feszültség: húsvét előtt a vizsgált párizsi naplókban furcsa történetfoszlányok jelennek meg. Egyik helyen az állandó puskaropogás vetíti előre a készülődő háborút, másutt rejtélyes eredetű puskaropos hordókat találnak hatalmas mennyiségben, majd egy közelben elvonuló hugenotta főnemesi kíséretéről hiszik, hogy már be is tört a városba, és elkezdődött a mérszárlás. Néhány nap múlva, az 1418-as történésekhez hasonlóan, a magukat veszélyeztetettnek érző katolikusok rátámadnak ellenfeleikre, és legyilkolják őket. A puskapormotívum visszatérését jelzi, hogy egy évvel később a párizsi Arzenál felrobbanásánál szintén hugenotta összeesküvés gyanúja merül fel, hasonló eredménnyel. Nyilvánvalóan a francia protestantizmus erősen nemesi jellege, a fegyverükkel vonuló hugenotta urak hirtelen feltűnése a városi utcákon kötötte össze a puska- és az új vallás képét.

A rémhír elemeinek jelentésére rávilágító történetekért néha messzebbre kell nyúlni. 1449-ben koldusokat gyanúsítanak meg azzal, hogy bandákba szerveződnek, királyt választanak maguknak, és rendszeresen gyerekeket rabolnak el, akiket meg-

csenkítanak és koldulásra kényszerítenek.¹⁵ Gondolhatnánk arra, hogy csak a korszakban oly gyakran előforduló csavargó-összeesküvés mítoszáról van szó: 1390-ben a koldusokat a kutak megmérgezésével gyanúsítják meg, 1523-ban azzal, hogy át akarják játszani az ellenség kezére Párizst, 1524-ben pedig a királyság összes városának felgyújtására való összeesküvéssel; a bűnözők királyválasztása, alvilági állammá vagy céhhé szerveződése pedig szintén visszatérő motívum.¹⁶

Az epizód másfajta jelentést nyer, ha más történeteket is figyelembe veszünk: ebben az évtizedben a martalócok gatteteihez a párizsi krónikák elkezdik hozzáfűzni a gyermekek váltságdíj alá vetését és a keresztleetlen kisdedek legyilkolását; illetve az 1430-as évek végén Gilles de Rais marsallt azzal vádolják, hogy gyermekek tucatjait kínoztta és ölte meg kastélyában.¹⁷ Ezeknek a történeteknek közös vonása, hogy a gyermekek mint privilegizált áldozatok jelennek meg, kifejezetten rájuk specializálódó gazemberek karmai között. Az erőszak és az ártatlan gyermekek összekapcsolódása a százéves háború legvégén egyrészt a „már semmi sem szent” üzenetét hordozza (együtt az apácák megerőszkolásával, a templomok feldúlásával és a böjti húsvéttal, amelyek állandó, sztereotíp vádak a katonák ellen), másrészt kifejezi a társadalom teljes pusztulásának, a regeneráció lehetetlenné válásának rémképét. A történetekben megragadható ellenségkép pedig a százéves háború okozta társadalmi változásokra utal: a fosztogató martalócok és a koldusok elszaporodására, a szervezett bűnözés felbukkanására.

Egy 1524-es rémhíreset egy másfajta változás befolyását világítja meg. Ezt az évet *annus mirabilis*nek nevezik a korban: ekkorra várják a világ végét, február elejére pedig a világot elborító második özönvizet ígérnek.¹⁸ Ehhez járul az itáliai háborúk kudarcjai, a Luther-féle tanok terjedése, az ellenséges csapatok fel-felbukkanása és a csavargók számának növekvése által okozott feszültség.

Ekkor történik, hogy 1524 májusának végén a Párizstól 150 kilométernyi távolságra fekvő Troyes városa leég.¹⁹ Mindenki azonnal gyújtogatókra gondol, és részletes történetek kezdenek keringeni a fővárosban. A gyújtogatók ezek szerint naplopó csavargók, éppen 400-an vannak, gyerekeket béreltek fel, akik külföldről származó titkos gyűlékony keverékeket dobáltak be a pinceablakokon; fortélyos álöltözetet viselnek; már megszállták a fontosabb francia városokat, és Párizs lesz a következő célpont. A hivatalos vizsgálat szintén folyik, néhány csavargót Párizsba hoznak megégetni – a rémhír ekkor kibővül: a csavargók gyerekeit, a kis gyújtogatókat már megégették helyben, ezek a felnőttek csak a maradék. Egy hét elteltével néhány házon titokzatos vörös és fekete keresztet jelennek meg: a rémhír szerint bizonyosan ezek lesznek az először felgyújtandó házak.

A motívumok vizsgálata egyrészt nagyon egyszerű: a szokásos csavargók mellett a tűz és a víz jelenik meg. Forrásaink szövege emellett arról tanúskodik, hogy ebben a helyzetben a motívumok összekapcsolódása zaklatta fel a szerzőket: egyik panaszkodik, hogy háború, árvizek, szélviharok és földrengések, Luther tanai, fagy és gyújtogatás mind egyszerre támadtak az országra, egy másik a gyújtogatók által okozott vízözönről (*déluge*) beszél.

Vajon minek köszönhető a természeti katasztrófák halmozódásának érzete? Ebben az időben a nyomtatott ponyvairodalom révén széles körben ismertté válnak a távoli vidékeket sújtó természeti katasztrófák, és rendkívül keresettek az égi tüeményekről szóló röplapok vagy az évenként kiadott asztrológiai előrejelzések, amelyek a jelekből kiolvasható, fenyegető isteni üzenetet is tartalmazzák. A nagy népszerűségnek köszönhetően az egyes külföldi árvizek, viharok a francia utánnomások során francia városokba helyeződnek át. Ez a kiadói politika ügyesen kihasználja, és bizonyos mértékben talán hozzá is járul ahhoz, hogy valódi apokaliptikus félelmek jelennek meg a 16. század elején – ennek egyik motívuma tehát a természeti kataszt-

rófák sorozata.²⁰ Az 1520–30-as években nyomtatott röplapon vagy kéziratos naplóban többször megjelennek például olyan csodás égi jelenségek, amelyekben úgy tűnik, mintha Párizs lángokban állna.²¹

Hatott a naplókban megjelenő történetekre a röplapok nyelvezete is: ez utóbbiak ugyanis a címükben mindig „soha nem látott, borzalmas, hihetetlen” eseményeket ígérnek a nyájas olvasónak, aki egyrészt joggal gondolhatja, hogy ez a sok soha nem tapasztalt eset valóban a világvégét jelzi.²² Másrészt ugyanez a szókincs megjelenik egyik naplóírónk gyűjtőgyűjtőkről szóló történetében is, amikor „csodálatra méltó dolog, csodás eset” megjelöléssel írja körül a tűzvészt.

Lezárás

■ A zsákoktól a puskaporig 150 év telt el, és mindebből következtethetünk arra is, hogy középkor és kora újkor határát átlépve az időközben végbement nagy átalakulások teljesen megváltozott helyzetet teremtenek korszakunk eleje és vége között. A reformáció, a nyomtatás, az elszegényedés, a haditechnika nyilvánvalóan nyomot hagynak a történeteken, ám az események és az elbeszélte történetek közötti kapcsolat a történetek felboncolása, a motívumok kontextusba illesztése útján ragadható meg.

Látható például, hogy a könyvnyomtatás elterjedése, az információk viszonylagos bősége nem egy archaikusnak is vélhető rémhírterjedés ellenében működik, hanem éppen hogy új motívumokat, nyelvezetet, stílust kölcsönöz neki. A jó száz éve használt puskapor csak a hugenották kezében feltűnve válik veszedelmes motívummá. A mindenütt jelen lévő csavargókkal szemben táplált állandósult aggodalom elhalványul a város húsba vágó, polgárháborús megosztottsága mellett. Ez a szomszédokat egymás ellen fordító félelem gyakran vezet rendkívül kegyetlen mézárításokhoz, míg a marginálisok elleni fellépés általában a törvényes eljárás keretei között marad.

A bemutatott példák emellett (a forrásadottságok hiányosságai ellenére) rámutathattak a fenyegető híresztelések változatos megjelenési formáira. A rövid időszakon belül működő, intenzív, részletesen kidolgozott és továbbfejlődő történetek mellett találkozhatunk egyrészt a néhány évtized alatt mindig más alakban felbukkanó, a fenyegetett értékeket időről időre aktualizáló példás történetekkel, amelyek azután a kontextus változásával valódi, mozgósító erejű rémhíreké válhatnak; másrészt pedig olyan rémhírkezdeményekkel is, amelyek az általunk vizsgált források szintjén még nem álltak össze koherens történetekké. Korszakunkban még nem jelennek meg az újabb lépcsőfokot jelentő nagy összeesküvés-elméletek, amelyek az elszórtan felbukkanó történetekből világmagyarázó elvet, egy mindent behálózó sötét tervet kovácsolnak – ez majd a felvilágosult 18. században következik be.

A rémhírek görbe tükre tehát speciális módon reflektál a múltra: rámutat, hogy az adott korszakban és közösségben mely jelenségek jelenthették a korabeli tapasztalatok leginkább aggasztó, eszmecserére és cselekvésre készítő elemeit. A fantazmagóriák, furcsa történetek, a tényszerű igazságot számon kérő történész számára hasznavehetetlen ferdtések pedig rávilágítanak a valóság és a valóságról kialakított képzetek képlékeny kapcsolódási pontjaira, az események és történetbe foglalásuk közti válogató, átszervező munkára, a bonyolult folyamatok esetenként eltérő megélésére, vagy éppen a történetek többrétű társadalmi felhasználására.

■ JEGYZETEK

1. Pl. Szveteleszky Zsuzsanna: A pletyka. Bp., 2002; David Southwell – Sean Twist: Rejtélyes esetek : a legérdekesebb összeesküvés-elméletek. Bp., 2006; Daniel Pipes: Összeesküvések: a paranoia évezredes története.

- Bp. 2007; Pascal Froissart: *La rumeur. Histoire et fantasmes*. Paris, 2007; Emmanuel Kreis: *Les puissances de l'ombre. Juifs, jésuites, francs-maçons, réactionnaires. La théorie du complot dans les textes*. Paris, 2009.
2. Pascal Froissart: *L'historicité de la rumeur. La rupture de 1902. Hypothèses* 2000. 1. 315–326.
3. Fernand van Langenhove: *Comment nait un cycle de légendes. Francs-tireurs et atrocités en Belgique*. Lausanne, 1916.; Bernard Hart: *The psychology of Rumour. Proceedings of the Royal Society of Medicine* 1916. 1–26; Bloch, Marc: *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre. Psychologie collective. Revue de synthèse historique* 1921. 8. (Új kiadása: Paris, 1999.)
4. Gordon W. Allport – Leo Postman: *The psychology of rumor*. New York, 1947; Tamotsu Shibutani: *Improvised news: a sociological study of rumor*. Indianapolis, 1966; Ralph L. Rosnow – Gary Alan Fine: *Rumor and Gossip. The social psychology of hearsay*. New York, 1976.
5. Lásd például Hankiss Elemér: *Az információhiányról*. In: *Uó: Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Bp., 1983. 295–347; Pataki Ferenc: *Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban: a bűnbakjelenség*. Bp., 1993; Angelusz Róbert: *Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához*. In: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből* Somlai Péter 60. születésnapjára. Bp., 2001. 315–333.
6. *La Grande Peur de 1789*. Paris, 1932. (Angol fordítása: *The Great fear of 1789: Rural panic in revolutionary France*. New York, 1973.)
7. Jean Delumeau: *La peur en Occident 14e – 18e siècle*. Paris, 1978. 176.
8. Például Alain Corbin: *Le village des cannibales*. Paris, 1990. (*The village of Cannibals: Rage and murder in France 1870*. Cambridge, Mass., 1992); David Nirenberg: *Communities of violence: persecution of minorities in the Middle Ages*. Princeton, 1996; Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest, 2003.
9. Claude Gauvard: *Rumeur et gens de guerre dans le royaume de France au milieu du XVe siècle*. In: *Hypothèses* 2000. 1. 281–292.
10. Arlette Farge – Jacques Revel: *Logiques de la foule. L'affaire des enlèvements d'enfants Paris 1750*. Paris, 1988. (Angol változata: *The Vanishing children of Paris. Rumor and politics before the French Revolution*. Cambridge, 1991.)
11. Arlette Farge: *Dire et mal dire: l'opinion publique au XVIIIe siècle*. Paris, 1992. (Angol változata: *Subversive words. Public opinion in eighteenth-century France*. Cambridge, 1994.) Az anekdotáról legújabbban magyarul lásd még Lionel Gossman: *Anekdota és történelem*. In: *Narratívák* 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. (Szerk. Kisantál Tamás) Kijárat kiadó, Bp., 2009. 217–248.
12. Andy Wood: *The 1549 rebellions and the making of early modern Europe*. Cambridge, 2007; Ottavia Niccoli: *Prophecy and people in renaissance Italy*. Princeton, 1990; Philippe Contamine: *Les prédictions annuelles astrologiques, genre littéraire et témoin de leurs temps*. In: *Uó: Des pouvoirs en France 1300–1500*. Paris, 1992. 191–201; Simon Walker: *Rumor, sedition and popular protest in the reign of Henry IV Past and Present* 2000. 1. 31–65.
13. Vizsgált szerzőink: a 15. századi esetekre Jean Juvénal des Ursins, Nicolas de Baye, Clément de Fauquembergue, az ügynevezett Párizsi Polgár, a 16. századiakra pedig Nicolas Versoris, Pierre Driart, Jehan de la Fosse, Pierre de Paschal, Pierre de l'Estoile és Pierre Bruslart. A részletes bibliográfiai adatokat lásd a tanulmány hosszabb változatában.
14. Az esetről lásd bővebben Novák Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Bp., 2007. 259–277.
15. Bronislaw Geremek: *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1976. 231–234.
16. Peter Burke: *Perceiving a counter-culture*. In: *Uó: The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication*. Cambridge, 1987. 63–75.
17. Gauvard: i. m.; Georges Bataille: *Le procès de Gilles de Rais*. Paris, 1965.
18. Denis Crouzet: *Sur la signification eschatologique des „canards” (France, fin XVe – milieu XVIe siècle)*. In: *Rumeurs et nouvelles au temps de la Renaissance*. (Szerk. Marie-Thérèse Jones-Davies) Paris, 1997. 25–45.
19. Penny Roberts: *Agencies human and divine: fire in French cities, 1520-1720*. In: *Fear in early modern society*. (Szerk. William G. Naphy – Penny Roberts) Manchester – New York, 1997. 9–27.
20. Denis Crouzet: *Les guerriers de Dieu: la violence au temps des troubles de religion*. Champs Vallon, 1990.; Pierre Seguin: *L'information en France avant la périodique. 517 canards imprimés entre 1529 et 1631*. Paris, 1964.
21. Lásd pl. *La terrible et merveilleux signe qui a este veu sur la ville de Paris avec vent grand clarte et lumiere tempeste et fouldre. 1530* (BNF LK 7 Res 27224).
22. Magyarul lásd: Roger Chartier: *Népi olvasók, népszerű olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. (Szerk. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier) Bp., 1997. 305–320.